

В. М. Зубар (Київ)

**Деякі питання
історії Північного Причорномор'я
наприкінці II — на початку III ст.**

Одним з кардинальних питань античної історії Північного Причорномор'я є проблема взаємовідносин грецьких міст регіону з адміністрацією Римської імперії. Однак, незважаючи на те, що цій проблемі у вітчизняній історіографії приділялося багато уваги, все ж не можна сказати, що вона повністю вичерпана. Адже питання, пов'язані з взаємовідносинами Римської імперії з населенням Північного Причорномор'я, як правило, розглядалися лише по центрах у хронологічній послідовності¹. Аналіз ситуації по всьому регіону в цілому на тих чи інших етапах історичного розвитку, пов'язаних із змінами у римській політиці, спеціально майже не проводився. Тому в даному повідомленні ми спробуємо розглянути характер взаємовідносин античних міст Північного Причорномор'я з Римською імперією за часів правління імператора Септімія Севера (193—211 рр.) і з'ясувати, як зміни у римській політиці позначилися на розвитку цих міст.

Відразу слід зазначити, що метою дослідження є римська політика тільки щодо Тіри, Ольвії і Херсонеса. Справа в тому, що з часів правління Фарнака і аж до пізньоантичного періоду Боспор, за винятком дуже короткого часу, був союзним Риму царством. Крім цього, після збройного втручання римських військ у династичну боротьбу на Боспорі й утвердження на престолі Котиса I (45/46—62/63 рр.) склалася стійка система римського контролю в Північному Причорномор'ї. Після закінчення римсько-боспорської війни Боспорське царство остаточно перейшло під безпосередній контроль намісників провінції Віфінія-Понт, а західну частину регіону, в тому числі Тіру, Ольвію і Херсонес, було включено до сфери впливу спочатку адміністрації Мезії, а потім Нижньої Мезії².

Саме внаслідок цього на Боспорі періодично перебували солдати римських допоміжних підрозділів, які дислокувалися на території провінції Віфінія-Понт³. Статус союзного царства накладав на боспорських правителів певні обов'язки щодо імперії. Ними, зокрема, передбачалося комплектування підрозділів допоміжних військ для римської армії, що відомі з епіграфічних джерел вже у 8—7 рр. до н. е.⁴ Підрозділи, сформовані на Боспорі, брали участь у дакійських війнах Траяна⁵, а у 136 р. боспорські воїни, озброєні сагайдаками і списами, боролися з аланами на східних кордонах імперії⁶. Крім цього, боспорська ала* згадується в епіграфічних пам'ятках з Дакії, а боспорська когорта — у Вірменії і Паннонії⁷.

Крім комплектування допоміжних військ, боспорські царі у другій половині II ст. сплачували певний форос** імперії. Лукіан повідомляє про зустріч з боспорськими послами, які пливли у Віфінію, щоб передати римській адміністрації «щорічну данину»⁸. В цьому відношенні дуже показовий зміст напису часів правління Савромата II (знайдений у Танаїсі і датується 193 р.), в якому, зокрема, говориться про те, що цей боспорський цар, «зробив море вільним для мореплавства у Понті і Віфінії»⁹.

Цікавим є повідомлення Зосима у зв'язку з подіями, пов'язаними з готськими війнами. Посилаючись на афінянина Дексіпа, він пише про субсидії, що надавалися імперією боспорським царям, які стримували скіфів, що намагалися вдертися в Азію¹⁰.

Отже, є всі підстави стверджувати, що зв'язки Боспора з римською адміністрацією провінції Віфінія-Понт мали місце не тільки на заключному етапі римсько-боспорської війни і за часів правління Траяна¹¹, а й протягом другої половини II — третьої чверті III ст. На противагу цьому, Тіра, Ольвія і Херсонес аж до середини III ст. були тісно пов'язані з адміністрацією провінції Нижня Мезія. Тому у взаємовідносинах Риму з Боспорським царством і з цими центрами були певні особливості. Так, зв'язки Римської імперії з Боспором слід розглядати у контексті тра-

диційної римської політики щодо союзних царств Сходу, а з Тірою, Ольвією і Херсонесом — виходячи з практики, що склалася у стосунках з «вільними» і автономними провінційними містами, а також з Дунайськими провінціями імперії.

Після закінчення Маркоманських війн, незважаючи на те, що одразу після смерті Марка Аврелія його син Коммод поспіхом уклав невигідний мир¹², римська адміністрація приділяла значну увагу Дунайському кордону імперії, звідки йшла серйозна загроза життєво важливим центрам Римської держави¹³. За часів правління Коммода там тривали сутички і війни з маркоманами, квадами і сарматами¹⁴. Причому в той час кістяк римських залог Херсонеса і Харакса становили військовослужбовці I Італійського легіону і підлеглих йому підрозділів допоміжних військ. У Херсонесі, крім сухопутних військ, базувалися кораблі римського флоту, а також знаходився трибун I Італійського легіону, на якого покладалися обов'язки командувача всіма римськими військами у цьому районі¹⁵. Отже, у Південно-Західній Тавриці зосереджувалися значні сили, які могли бути використані для боротьби з варварами на далеких підступах до кордонів імперії.

Очевидно, наприкінці правління Коммода якусь частину військовослужбовців I Італійського легіону було перекинуто у Східний Крим, де разом з боспорськими військами вони брали участь у так званій Боспорській війні, яка згадується у латинському написі з Преслава (Болгарія). В результаті цієї війни варварів було розбито, а західний кордон Боспорської держави пересунувся в район сучасного Старого Крима і Судака. Мабуть, одночасно з бойовими діями на Боспорі римські війська просунулися аж до середньої течії р. Альми і взяли під свій контроль значний район Таврики¹⁶.

Судячи з боспорського напису, знайденого у Танаїсі, ця війна закінчилася до 193 р.¹⁷. Коли згадати, що Коммода було вбито 31 грудня 191 р., а Септімій Север офіційно став імператором 1 липня 193 р. і одразу ж почав боротьбу із своїм суперником, то, вірогідно, можна говорити про те, що Боспорська війна і приєднання Таврики «за договором» з Римом мало місце не пізніше кінця 192 р., оскільки до 197 р. Септімій Север навряд чи міг займатися справами, пов'язаними з далекою окраїною античного світу. Тому можна припустити, що Боспорську війну і перемогу над скіфами слід відносити до заключного етапу правління Коммода, бо зміст напису не дає змоги датувати приєднання Таврики саме 193 р.¹⁸. Це лише абсолютна дата видання почесного напису і служить *terminus ante quem* для згаданих у ньому подій.

Септімій Север, розгромивши на заключному етапі громадянської війни Клодія Альбіна і ставши повновласним правителем імперії, вжив ряд заходів для зміцнення й оздоровлення системи управління, провінційної адміністрації та армії¹⁹. Реформи торкнулися і Дунайського кордону імперії. Римська адміністрація спрямовувала свою діяльність на його укріплення і підтримання боєздатності сконцентрованих там військ²⁰. Наприкінці II ст. у цьому регіоні розпочалася нова міграція варварських племен, що й викликало реорганізацію системи охорони лімеса^{***}. Одним з істотних елементів цього процесу була передислокація військових підрозділів, що мала місце між 197 і 202 рр., після чого, вірогідно, Септімій Север і здійснив інспекторську поїздку на Дунай²¹. Очевидно, передислокацією римських військових підрозділів слід пояснювати зміну в Тавриці солдатів I Італійського легіону військовослужбовцями XI Клавдієвого легіону, який контролював східну частину Мезії від Капідави до Новіодунума²². З огляду на те, що військовий табір цього з'єднання містився у Дуросторумі, а I Італійського — у Нове, значно віддаленому від Чорноморського узбережжя, де базувався Мезійський флот²³, то у цьому нема нічого дивного. За таких умов передача охорони Таврики командуванню XI Клавдієвого легіону полегшувала оперативне керівництво підрозділами, що дислокувалися у східній частині Нижньої Мезії і античних містах Північного Причорномор'я. Показово, що вже з другої половини II ст.

Ольвія знаходилася в зоні, яка контролювалася саме командуванням XI Клавдієвого легіону²⁴. Опосередковано на користь висновку про те, що солдатів I Італійського легіону було виведено з Херсонеса наприкінці II ст., свідчить відсутність в епіграфічних пам'ятках цього центру почесного титулу Антонініана, який цей легіон одержав між 212 і 214 рр.²⁵

Складніше розв'язати питання про римську залогу Тіри. Нині дослідники вважають, що із 60-х рр. II ст. і аж до середини III ст. римськими військами у Тірі керував центуріон I Італійського легіону. Про це свідчать клейма на черепиці й цеглі, а також латинський напис із згадкою лікарів²⁶. Однак передислокація римських підрозділів на Дунайському кордоні імперії, зміна військовослужбовців у Херсонесі і Хараксі, а також наявність воїнів XI Клавдієвого легіону в Ольвії свідчать на користь того, що і Тіра не залишилася осторонь цього процесу. Мабуть, саме в такому контексті слід розглядати фрагмент латинського напису з Тіри, де, на думку П. Й. Каришківського, згадується XI Клавдієв легіон²⁷.

Отже, реорганізація охорони кордонів імперії на Дунаї, яку слід відносити до 197—202 рр., привела до того, що захист лімесу на захід від Капідави і західної частини Нижньої Мезії було покладено на I Італійський легіон, штаб якого містився у Нове. Охорона Східної ділянки кордону, від Капідави до Новіодунума, східної частини Нижньої Мезії, а також Тіри, Ольвії і Таврики з кінця II ст. здійснювалася силами військовослужбовців XI Клавдієвого легіону і підпорядкованих цьому з'єднанню допоміжних військ²⁸. Якщо ця реконструкція вірна, то можна стверджувати, що за часів правління Септімія Севера завершився не тільки певний етап в реорганізації захисту Нижньомезійського лімесу, але й Тіри, Ольвії і Таврики, початок якого слід пов'язувати з передислокацією в Дакію підрозділів V Македонського легіону і початком Маркоманських війн. Отже, є підстави говорити про те, що заходи Септімія Севера, спрямовані на зміцнення Нижньомезійського лімесу, безпосередньо позначилися на складі римських залог Тіри, Ольвії і Херсонеса.

Однак до періоду правління Септімія Севера слід відносити не тільки зміни у складі вексилляції****, що дислокувалися в Північному Причорномор'ї, а й у правовому становищі громадянських общин Тіри, Ольвії і Херсонеса. Цей процес також не можна розглядати у відриві від ситуації, що складалася у Римській імперії в цілому, і Дунайських провінціях зокрема.

201 р. датується дуже важлива для нашої теми епіграфічна пам'ятка, знайдена біля с. Коротного Одеської області. Вона являє собою листування легата Нижньої Мезії Овінія Тертулла з громадянською общиною Тіри²⁹. Зміст цієї пам'ятки свідчить, що тірити звернулися до імператора Септімія Севера з проханням підтвердити пільги, надані місту раніше. З копії листа Геракліду, який, вірогідно, очолював раду міста, випливає, що тірити без узгодження з легатом провінції надавали права громадянства і безмитної торгівлі новим громадянам. Причому у зверненні до імператора вони аргументували свої дії рескриптом Антоніна і намісника Нижньої Мезії П. Антонія Гібера (137—140/141 рр.)³⁰. Імператор підтвердив ці рішення, але надалі заборонив тіритам надавати громадянські права без узгодження з легатом провінції.

Нині можна вважати встановленим, що за часів правління Веспасіана Тірі імператорським декретом були надані права автономії, а це, у свою чергу, підпорядковувало громадянську общину юрисдикції легата провінції, який і визначав обсяг прав міста і здійснював контроль за його самоврядуванням³¹. Після цього, як випливає з листування, стосовно громадянської общини Тіри у II ст. приймалися і якісь інші рескрипти від імені імператора і легата Нижньої Мезії П. Антонія Гібера. Вони, мабуть, були пов'язані також із звільненням нових громадян від мита.

Однак, судячи з копії листа Геракліду, ці привілеї із середини II ст. офіційно не підтверджувалися, що й було причиною звернення тіритів до нового імператора. Безпосереднім поштовхом для такого звернення стала активізація римської адміністрації на Дунаї внаслідок реформаторської

діяльності Септімія Севера. Слід відзначити, що це листування тривало протягом короткого хронологічного відрізка часу — між 197 і 201 рр.

У світлі вищесказаного, очевидно, варто звернути увагу на джерела з історії Ольвії рубежу II—III ст., які свідчать про взаємовідносини цього центру з імперією. Причому слід наголосити, що до цього часу відноситься максимальна кількість відомих епіграфічних пам'яток, що стосуються цього питання³².

Нині загальновизнано, що за часів правління Септімія Севера Ольвію було включено до складу провінції Нижня Мезія. В. В. Латишев вважав, що це сталося не раніше літа 196 р. і не пізніше 198 р.³³ Для уточнення абсолютної дати цієї події слід звернути увагу на добре датовані епіграфічні пам'ятки, і насамперед напис про будівництво терм³⁴. В ньому сказано, що народ ольвіополитів спорудив їх за вічне перебування Луція Септімія Севера Пертінакса, Марка Аврелія Антоніна Цезаря Августа і всього їхнього дому за часів правителя епархії Косконія Гентіана та «батька міста» Каллісфена, сина Каллісфена. Зміст тексту пам'ятки дав можливість П. Й. Каришковському датувати його не пізніше 20 липня 198 р., коли легатом Нижньої Мезії став Овіній Тертулл, і не раніше травня 198 р., коли Каракалла одержав титул Августа і став співправителем свого батька³⁵. На підставі того, що у цьому написі згадано «батька міста» Каллісфена, сина Каллісфена, дослідник датував останню серію квазіавтономних монет Ольвії з ім'ям цього магістрата 193—196 рр., тобто часом громадянської війни в Римі³⁶.

Слід звернути увагу і на формулу датування напису про будівництво терм, яке подано за часом правління легата Нижньої Мезії Косконія Гентіана³⁷. Його ім'я стоїть у пам'ятці перед «батьком міста» Каллісфеном, сином Каллісфена. Це, на нашу думку, свідчить про те, що тоді Ольвія вже перебувала під контролем провінційної адміністрації. Розглянутий напис було зроблено у порівняно короткий період. Тому зміни у взаємовідносинах Ольвії і Римської імперії, а також видання з цього приводу спеціальної імператорської постанови слід віднести до літа 198 р., а початок карбування другої серії ольвійських монет часу правління Септімія Севера, що мало суто провінційний характер, — до 197/198 рр.³⁸

Щоправда, Е. Доруція-Бойла на основі відновлення фрагментарного латинського напису з Північної Добруджі зробила спробу переглянути час намісництва Косконія Гентіана і віднесла його до 191—193/194 рр.³⁹. Однак з цим погодитися не можна. По-перше, дослідниця звернула увагу на ольвійський напис на честь Септімія Севера, із змісту якого випливає, що Косконій Гентіан був легатом Нижньої Мезії саме у 198 р., а не за часів правління Коммода. І, по-друге, відновлення латинського напису з Північної Добруджі дуже проблематичне. Е. Доруція-Бойла дійшла висновку, що в ньому всі імена були подані у скороченнях, що навряд чи могло мати місце⁴⁰. Все це не дає змоги погодитися з аргументацією дослідниці, і до появи нового переконливого матеріалу час правління легата Нижньої Мезії Косконія Гентіана слід відносити до 193—198 рр.⁴¹

Отже, передислокація підрозділів римських військ на Дунайському кордоні імперії, а також листування Овінія Тертулла з громадянською общиною Тіри дають можливість припустити, що і ольвіополіти повинні були використати сприятливу ситуацію й звернутися до нового імператора з проханням про певні пільги або допомогу. Не виключено, що на чолі цього посольства міг стояти Каллісфен, син Каллісфена, який багато зробив у цей час для міста⁴². Мабуть, після посольства до імператора або легата провінції у місті було почато карбування монет провінційного типу. Трохи пізніше в Ольвії могли бути встановлені ще якісь копії імператорських рескриптів чи листування з цього питання, як це сталося в Тірі. На таку можливість вказують кілька, на жаль, фрагментарних написів з ім'ям легата Нижньої Мезії Овінія Тертулла⁴³.

Виходячи з ольвійських монет провінційного типу і епіграфічних пам'яток, вважається, що Ольвія за часів правління Септімія Севера була включена до складу провінції Нижня Мезія. Однак правовий статус міста

потребує певного уточнення, бо останнім часом деякі дослідники торкалися цього питання⁴³. Справа у тому, що Ольвія знаходилася за межами офіційних кордонів Римської імперії, а це, у свою чергу, повинно було позначитися на її статусі. Відомо, що стосовно таких міст, які перебували за межами імперії, але переходили під її юрисдикцію, як правило, приймався спеціальний закон (*lex civitatis*), яким регулювалися взаємовідносини з римською адміністрацією і визначався обсяг прав, наданих громадянській общині у кожному конкретному випадку⁴⁴. Виходячи з провінційного типу монет, початок карбування яких є всі підстави відносити до часу не раніше 197/198 рр., можна стверджувати, що місту було надано права, близькі автономії⁴⁵. Такий правовий статус громадянських общин широко практикувався римською адміністрацією щодо провінційних грецьких міст у східній частині імперії⁴⁶. Він гарантував громадянській общині права внутрішнього самоврядування, які, однак, підлягали контролю з боку легата провінції, під вплив адміністрації якої підпадало те чи інше місто⁴⁷. Тому не дивно, що будівельний напис 198 р. датовано часом правління Косконія Гентіана, а в деяких фрагментарних написах було відновлено ім'я іншого легата Нижньої Мезії — Овінія Тертулла. Враховуючи, що у другій половині II ст. в Ольвії дислокувався римський військовий підрозділ і відбувалося інтенсивне будівництво, можна припустити, що правовий статус міста вже було якось регламентовано римською провінційною адміністрацією⁴⁸. Однак, поза всяким сумнівом, права міста у тому чи іншому обсязі повинні були підтверджуватися Септімієм Севером, оскільки кожний новий імператор спеціальним рескриптом підтверджував або відміняв привілеї, надані його попередником⁴⁹. За часів правління Септімія Севера така процедура була просто необхідною, тому що римський Сенат спеціальною постановою не тільки відмінив усі розпорядження Коммода, а й наказав розтрощити усі його статуї і знищити саму згадку про нього⁵⁰.

Отже, є всі підстави припускати, що близько 197/198 рр. щодо громадянської общини Ольвії було прийнято саме такий законодавчий акт. Причому зміна типології місцевих монет, очевидно, свідчить на користь певного звуження прав, якими місто користувалося до часу правління Септімія Севера. Цей висновок добре узгоджується з тим фактом, що в період правління цього імператора відбувалося загальне упорядкування і зміцнення системи провінційного управління.

Сьогодні важко говорити про конкретний обсяг прав, наданих ольвійській громадянській общині. Однак, виходячи із звичайної правової практики щодо провінційних міст, що отримали статус автономних, можна говорити про те, що ольвіополіти тепер не мали змоги надавати права громадянства і звільняти нових громадян від будь-якої повинності без узгодження з легатом провінції⁵¹. На користь цього опосередковано свідчить і зміст листування тіритів з Овінієм Тертуллом. Присутність у місті римських військ, і в тому числі військовослужбовців XI Клавдієвого легіону, дає можливість стверджувати, що громадянська община не мала імунітету, а повинна була сплачувати певні кошти імперії, мабуть, на утримання римської залоги, як це, приміром, було у Херсонесі⁵². Це підтверджується одним фрагментарним епіграфічним документом, в якому йдеться про посольство до провінції з проханням про відстрочку якихось платежів⁵³.

У зв'язку з цим сумнівним здається датування проксенії (тобто надання громадянських прав) прусійця Маркіана, сина Домніона, та евоката Агафокла часом після 197/198 рр.⁵⁴. Якщо питання про датування проксенії Маркіана вже остаточно розв'язане⁵⁵, то відносно проксенічного декрету Агафокла цього сказати не можна. В. П. Яйленко слідом за видавцем цієї пам'ятки вважає, що її слід відносити до часу правління Септімія Севера⁵⁶. Однак з цим погодитися важко, і ось чому.

Якщо визнати, що Ольвії в правління Септімія Севера надано певний правовий статус або, як ми вважаємо, права автономії, то такий декрет не міг бути прийнятий від імені громадянської общини міста. При цьому

слід враховувати, що у перші століття нової ери інститут проксенії в грецьких містах повністю залежав від Рима і надання прав від імені громадянської общини, як про це свідчить листування тіритів з Овінієм Тертуллом, було неможливо без узгодження з легатом провінції⁵⁷. Крім того, заслуговує на особливу увагу грецьке ім'я евоката. Як відомо, евокати — римські громадяни, яких після шістнадцяти років перебування у преторіанській гвардії знову брали на військову службу спеціальною імператорською постановою. Вони використовувалися імператорською адміністрацією як в Італії, так і в провінціях на посадах досить високого рангу. Причому не тільки у військах як старші центуріони або військові інструктори⁵⁸, а і як виконавці різних доручень, пов'язаних з вирішенням громадянських справ, у тому числі і провінційної адміністрації⁵⁹. Тому в проксенії, яку, на думку В. П. Яйленко, було видано в період зближення Ольвії з Римом, мало б стояти *tria potesta*, а не односкладове грецьке ім'я. Якщо згадати повідомлення Діона Хризостома про сильну романофобію ольвіополитів наприкінці I ст.⁶⁰, то наявність у цьому декреті грецького імені Агафокла цілком зрозуміла. А це, в свою чергу, дає змогу відносити цю пам'ятку до другої половини I ст.⁶¹.

На відміну від Тіри і Ольвії, в Херсонесі поки що не знайдено офіційних документів, які можна було б пов'язувати з часом правління Септімія Севера. Однак активна політика римської адміністрації в Нижньому Подунав'ї, а також ряд заходів стосовно громадянських общин згаданих центрів дають можливість припустити, що і Херсонес не залишився осторонь цього процесу.

У зв'язку з цим слід звернути увагу на датування листування з приводу проституційного податку⁶². А. Домашевський датував цей документ часом правління Коммода, а точніше 185 або 186 рр., з чим повністю погодився М. І. Ростовцев⁶³. Однак Е. І. Соломонік віднесла цю пам'ятку до кінця II ст.⁶⁴.

У другому листі йдеться про підтвердження наданих раніше місту привілеїв щодо розмірів частки від проституційного податку, яка надходила у розпорядження громадянської общини. У листі говориться, що херсонесити прикладають копію рескрипту з приводу цього привілея. А це, в свою чергу, дає змогу припустити, що у першому листі містився перелік усіх документів з цього питання, де була і копія «корисного нам рескрипту», вірогідно, Коммода⁶⁵. Якщо це так, що свавілля римських солдатів, які самочинно збільшили свою частку від цього податку, слід відносити до заключного етапу правління Коммода або до часу ослаблення центральної влади у період громадянської війни 193—197 рр. Після перемоги Септімія Севера над Клодієм Альбіном, коли він зайнявся організаційним зміцненням імперії і армії, у херсонеситів з'явилася нагода відстояти свої права. Цим, мабуть, і пояснюється прохання до нового імператора підтвердити надані раніше привілеї. Наприкінці листа чи декрету, херсонесити зверталися з проханням виконати їхню вимогу «більш необхідної за яку нема нічого для людей, що розуміють користь розважливого життя й потяг зберегти благопристойність звичаїв»⁶⁶. Якщо врахувати, що Коммод був скоріше гладіатором, ніж імператором, а своїми вчинками нагадував Тіберія, Калігулу та Деміціана⁶⁷, то цитовані рядки, найімовірніше, були звернені не до нього, а до Септімія Севера.

Не виключено, що звернення херсонеситів до Септімія Севера стало можливим внаслідок зміни солдатів I Італійського легіону в Херсонесі і Хараксі військовослужбовцями XI Клавдієвого легіону, що мало місце між 197 і 202 рр. Показово, що імператор став на бік громадянської общини і у листі до трибуна Атілія Пріміана підтвердив рішення Аррія Алквіада, «тодішнього трибуна», щодо розмірів податку.

І, нарешті, в присвяті Тіта Аврелія Секунда, яке за консулами датується 185 р., був названий трибун I Італійського легіону Флавій Сергіан Сосібій, який, поза всяким сумнівом, командував усіма римськими військами у Тавриці і за своїм рангом виконував ті ж обов'язки, що і Аррій Алквіад, а також Атілій Пріміан⁶⁸. Отже, якщо листування з при-

воду проституційного податку датувати за А. Домашевським і М. І. Ростовцевим, то в ньому мав би згадуватися Флавій Сегріан Сосібій. Все це, як і зміни у складі римських залог у Тавриці та розглянуті законодавчі акти щодо Тіри і Ольвії, говорить на користь того, що листування слід датувати періодом правління Септімія Севера, а точніше, часом між 197 і 202 рр., як на це свого часу вказував В. В. Латишев⁶⁹.

Отже, наведені матеріали свідчать, що після громадянської війни 193—197 рр. римська адміністрація приділяла багато уваги не тільки Дунайському лімесу, а й античним містам Північно-Західного і Північного Причорномор'я, які знаходилися за межами офіційних кордонів Римської імперії. Тіра, Ольвія і Херсонес, очевидно, розглядалися римською адміністрацією як форпости або опорні пункти імперії. За допомогою римських залог, розміщених у грецьких містах, можна було не лише стежити за розвитком подій у степовій зоні, звідки імперії загрожували сарматсько-аланські племена⁷⁰, але й завдавати превентивних ударів по варварах⁷¹. Заходи римської адміністрації, спрямовані на зміцнення зв'язків з античними центрами регіону, добре узгоджуються із загальними тенденціями діяльності Септімія Севера та його адміністрації, яка спиралася насамперед на провінційну знать, особливо у східних районах імперії. Все це дає можливість зробити висновок, що Тіра, Ольвія і Херсонес були невід'ємною складовою частиною величезного Римського світу і життя їх населення протягом перших століть нової ери значною мірою залежало від імперії. Тому 197—202 рр., очевидно, можна розглядати як своєрідний етап у взаємовідносинах вказаних центрів з Римською імперією. Цілком можливо, що саме в цей час завдяки певній підтримці з боку римської провінційної адміністрації грецькі міста регіону зміцнили своє становище, що врешті-решт допомогло їм аж до третьої чверті III ст. успішно протистояти варварським навалям⁷².

¹ Л а т ы ш е в В. В. Исследования об истории и государственном строе Ольвии. — СПб., 1887. — С. 195—212; Р о с т о в ц е в М. И. Римские гарнизоны на Таврическом полуострове // Журнал Министерства народного просвещения. — 1900. — март. — С. 140—158 (далі — ЖМНП); Р о с т о в ц е в М. И. Римская оккупация Ольвии римлянами // Известия археологической комиссии. — 1915. — Вып. 58. — С. 1—16 (далі — ИАК); Р е п н и к о в Н. И. О характере римской оккупации Южного берега Крыма // Вестник древней истории. — 1947. — № 2. — С. 228—237 (далі — ВДИ); К а д е е в В. И. Херсонес, Боспор и Рим // ВДИ. — 1979. — № 2. — С. 55—76; К а д е е в В. И. Херсонес Таврический в первые вв. н. э. — Харьков, 1981. — С. 13—36; Ц в е т а е в а Г. А. Боспор и Рим. — 1979; Я й л е н к о В. П. Материалы к «Корпусу латинских надписей Ольвии» // Исследования по эпиграфике и языкам древней Анатолии, Кипра и античного Северного Причерноморья. — М., 1987. — С. 73—84 (далі — Материалы. 1987); Ш е л о в Д. Б. Римляне в Северном Причерноморье во II в. // ВДИ. — 1981. — № 2. — С. 40—58; К а р ы ш к о в с к и й П. О., К л е й м а н И. Б. Древний город Тира. — Киев, 1985. — С. 94—124; В и н о г р а д о в Ю. Г. Ольвия и Траян // Восточная Европа в древности и средневековье: Проблемы источниковедения. — Тезисы докладов. — М., 1990. — С. 27—32 та інші.

² Ш е л о в Д. Б. Указ. соч. — С. 61—62; S p r e i d e l M. P., F r e n c h D. H. Bithynian Troops in the Kingdom of the Bosphorus // Epigraphia Anatolica. — 1985. — Heft. 6. — P. 97—102.

³ S p r e i d e l M. P., F r e n c h D. H. Op. cit. — P. 99—100.

⁴ Inscriptiones Latinae selectae. — Berlin, 1916. — Bd. 3. — № 9503; R e i n h o l d M. Marcus Agrippa. — Geneva, 1933. — P. III.

⁵ S t r o b e l K. Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans. — Bonn, 1984. — S. 107.

⁶ Arr. Acies c. Alanos, 3, 18.

⁷ Ала — кавалерійський підрозділ в римській імператорській армії.

⁸ Ц в е т а е в а Г. А. Указ. соч. — С. 38; H o l d e r P. A. Studies in the Auxilia of the Roman Army from Augustus to Trajan. — Oxford, 1980. — P. 181.

⁹ Данина, яку сплачували залежні царі римській провінційній адміністрації.

¹⁰ Luc. Alex., 57.

¹¹ КБН, N 1237.

¹² Z o s i m, I, 31, 2. Можливо, спираючись на ці слова Зосіма, деякі дослідники гадали, що боспорські царі і раніше одержували римські субсидії, які йшли на підтримання боєздатності боспорської армії. (Див.: Ц в е т а е в а Г. А. Указ. соч. — С. 16—17). Однак це слушно лише для середини — третьої чверті III ст. У другій половині II ст., як свідчить Лукіан, навпаки, боспорські царі сплачували щорічну данину імперії.

¹³ Plin. Epp. ad Traj., X, 63—64.

¹⁴ Cass. Dio., 72, 2, 1—4, SHA, Commod., 3, 5; Herodian, 1, 6, 4—9.

- ¹³ Oliva P. Pannonia and onset of Crisis in the Roman Empire. — Praha, 1962. — P. 299—306; Колосовская Ю. К. Паннония в I—III вв. — М., 1973. — С. 225—229.
- ¹⁴ Fitz J. A Military History of Pannonia from the Marcomann Wars to the Death of Alexander Severus (180—235) // ААН. — 1962. — Т. 14. — fasc. 1—2. — P. 83—89.
- ¹⁵ Зубар В. М. Нотатки з латинської епіграфіки Херсонеса і Харакса // Археологія. — 1990. — N 2. — С. 109—110; Зубар В. М. Новый латинский напис с территории Болгарии и деякі питання історії Південно-Західного Криму // Археологія. — 1991. — N 1. — С. 118—127.
- ¹⁶ Зубар В. М. Новый латинский напис. — С. 125—126.
- ¹⁷ Корпус боспорских надписей, N 1237 (далі — КБН).
- ¹⁸ Пор: Зубар В. М. Новый латинский напис. — С. 124—127.
- ¹⁹ Див., наприклад Смышляев А. Л. Септимий Север и principales // Вестник МГУ. — 1976. — История. — N 5. — С. 80—81; Самрелі J. B. Emperor and the Roman Army. 31. B. C. — AD. 235. — Oxford, 1984. — P. 401—414.
- ²⁰ Колосовская Ю. К. Указ. соч. — С. 232—237.
- ²¹ Укріплений кордон Римської імперії.
- ²² Негодіан, 3, 10, 1; Fitz J. Der Besuch der Septimius Severus in Pannonien im Jahre 202 u. z. // ААН. — 1959. — Т. 11. — fasc. 1—4. — S. 237—263; Fitz J. Military History. — P. 87; Сагновскі Т. Wojsko rzymskie w Mezji Dolnej i na Północnym wybrzeżu morza Czarnego. — Warszawa: Novaensia, 1988. — S. 144.
- ²³ Aricescu A. Armata in Dobrogea Romană. — București, 1977. — P. 46—47; Aricescu A. In legatura zonele de actiune ale legionilor Moesice pe teritoriul Dobrogei // Pontica. — 1977. — T. 10. — P. 186—188.
- ²⁴ Kienast D. Untersuchungen zu den Kriegsflotten der römischen Kaiserzeit // Antiquities. — Abhandlungen zur alten Geschichte. — 1966. — Bd. 16. — S. 111.
- ²⁵ Latyshev B. Inscriptions antiquae orae Septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae. — Petropoli. 1916 (Далі — IOSPE), 1², № 322; Ростовцев М. И. Военная оккупация. — С. 4—10.
- ²⁶ Maxfield V. A. The Military Decorations of the Roman Army. — Barkely, Los Angeles, 1981. — P. 234; Fitz J. Honorific titles of Roman Military Units in the 3-rd. Century. — Budapest, 1983. — P. 99—106.
- ²⁷ Карышковский П. О., Клейман И. Б. Указ. соч. — С. 43; Сон Н. А. Новая латинская надпись из Тире // ВДИ. — 1986. — № 4. — С. 65—67; Карышковский П. О. Посвятительная надпись римских врачей из Тире // Новые исследования по археологии Северного Причерноморья. — Киев, 1987. — С. 52—56.
- ²⁸ Карышковский П. О. Эпиграфические памятники Белгород-Днестровского музея // Краткие сообщения Одесского археологического музея АН УССР за 1961 — Одесса, 1963. — С. 107, № 13, рис. 3. (далі — КСОАМ).
- ²⁹ Зубар В. М. Новый латинский напис. С. 122 та ін.; Сон Н. А., Зубар В. М. Римский гарнизон Тире и система защиты Нижнеднестровского лимеса // Проблемы истории и археологии Нижнего Поднестровья: Тезисы докладов. — Белгород-Днестровский, 1990. — С. 93—96.
- ³⁰ Тимчасове об'єднання різних підрозділів римської армії, перед яким стояло спеціальне завдання.
- ³¹ IOSPE, 1², № 4; Карышковский П. О., Клейман И. Б. Указ. соч. — С. 123—124.
- ³² Fitz J. Die Laufbahn der Statthalter in der Römischen Provinz Moesia Inferior. — Weimar, 1966. — S. 46; Eck W. Jahres- und Provinzialfasten der senatorischen Statthalter von 69/70 bis 138/139 // Chiron. — 1983. — Bd. 13. — S. 224; Dogutiu-Boila E. Legatii Moesiae Inferiorae între anii 137—160 // SCIV. — 1989. — T. 40. — N 4. — P. 337.
- ³³ Див: Зубар В. М., Сон Н. О. До питання про політичний статус Тире середина І ст. н. е. // Археологія. — 1987. — Вип. 59. — С. 12—15.
- ³⁴ Яйленко В. П. Матеріали. — 1987. — С. 84.
- ³⁵ Латышев В. В. Указ. соч. — С. 196.
- ³⁶ IOSPE, 1², N 174.
- ³⁷ Карышковский П. О. Монетное дело Ольвии во второй половине II в. н. э. // Античная культура Северного Причерноморья в первые века нашей эры. — Киев, 1986. — С. 32.
- ³⁸ Там же. — С. 33.
- ³⁹ У праці, присвяченій аналізу імен ольвіополітів, С. В. Д'яков чомусь пише про Косконія Гентіана, який начебто був ольвіополітом і членом колегії архонтів. (Див: Д'яков С. В. Некоторые вопросы социально-политической истории Ольвии в I—III вв. (по ономастическим данным) // Вестник ХГУ. — 1985. — № 268. — С. 126). Цю помилку слідом за С. В. Д'яковим повторив С. Б. Буйських в останній своїй монографії (Див: Буйських С. Б. Фортификация Ольвийского государства: первые века нашей эры. — Киев, 1991. — С. 138).
- ⁴⁰ Dogutiu-Boila E. Legaten von Moesia Inferior zwischen 190 und 198 // ZPE. — 1985. — Bd. 58. — S. 200—203.
- ⁴¹ Незалежно від мене до аналогічного висновку дійшла й В. В. Крапивіна, використавши ті ж самі нумізматичні та епіграфічні джерела (Ольвия I—IV вв. н. э. — К., 1993. — С. 149—150). Однак авторка з цього дуже важливого факту, з моєї точки зору, зробила невправний висновок.
- ⁴² Dogutiu-Boila E. Legaten von Moesia. — S. 198—199.
- ⁴³ Fitz J. Die Laufbahn. — S. 49.

- ⁴¹ На таку можливість є натяк в одному ольвійському написі цього часу. Див.: IOSPE, I², N 42.
- ⁴² IOSPE, I², NN 242, 246, 299; Я й л е н к о В. П. Матеріали. 1987. — С. 79—80.
- ⁴³ Б у й с к и х С. Б. Указ. соч. — С. 138—139.
- ⁴⁴ З у б а р В. М., С о н Н. О. Вказ. праця. — С. 14.
- ⁴⁵ Пор.: Л а т ы ш е в В. В. Указ. соч. — С. 197.
- ⁴⁶ A b b o t t F. F., J o h n s o n A. C. Municipal Administration in the Roman Empire. — Princeton, 1926. — P. 40, note 1.
- ⁴⁷ Пор.: C l c. Accus. in Verz., 3, 6, 13; Dig. I, 16, 4, 5; A n d e r s o n J. G. C. Augustan Edicts from Cyrena // JRS. — 1927. — Vol. 17. — Part 1. — P. 41; S h e r w i n - W h i t e A. N. The Roman Citizenship. — Oxford, 1939. — P. 189.
- ⁴⁸ У зв'язку з цим слід звернути увагу на те, що з другої половини правління Андріана і аж до часу правління Марка Аврелія Ольвія не карбувала нових монетних серій. Див.: К а р ы ш к о в с к и й П. О. Монетное дело Ольвии. — С. 26; К а р ы ш к о в с к и й П. О. Монеты Ольвии. — Киев, 1988. — С. 123.
- ⁴⁹ Suet. Tit., 8; J o n e s A. H. M. The Greek City from Alexander to Justinian. — Oxford, 1940. — P. 129—130.
- ⁵⁰ Див.: SHA. Commod., 18—19. Принагідно слід підкреслити, що нині не можна стверджувати, що Ольвію було включено до складу провінції Нижня Мезія (Докл. див.: К р а п и в и н а В. В. Ольвия. — С. 150). Взаємовідносини Ольвії з імперією і юридичний статус міста були протягом I — першої половини III ст. більш складними, ніж це уявляється В. В. Крапивіній. Сьогодні впевнено можна говорити не те, що Ольвію було підпорядковано римській адміністрації, а лише про зміну характеру їх взаємовідносин і юридичного статусу міста в бік звуження політичних прав громадянської общини за часів правління Септімія Севера.
- ⁵¹ Пор.: Dig., XXVII, 1, 6, 3; Р а н о в и ч А. Б. Восточные провинции Римской империи в I—III вв. — М.: Л., 1949. — С. 45—46.
- ⁵² IOSPE, I², N 404.
- ⁵³ IOSPE, I², N 54. Судячи із змісту цього документа, можливо, що цей декрет було прийнято на честь Каллісфена, сина Каллісфена.
- ⁵⁴ НО, № 45; Я й л е н к о В. П. Матеріали к «Корпусу лапидарных памятников Ольвии» // Эпиграфические памятники древней Малой Азии и античного Северного и Западного Причерноморья как исторический и лингвистический источник. — М., 1985. — С. 181—186 (далі — Матеріали. 1985).
- ⁵⁵ Научные чтения памяти С. Л. Утвенко // ВДИ. — 1982. — № 3. — С. 190.
- ⁵⁶ Я й л е н к о В. П. Матеріали. 1985. — С. 186; Я й л е н к о В. П. Матеріали. 1987. — С. 80.
- ⁵⁷ М о м м з е н Т. История Рима. Провинции от Цезаря до Диоклетиана. — М., 1949. — Т. 5. — С. 227.
- ⁵⁸ D o m a s z e w s k i A. Die Rangordnung des römischen Heers. — Köln, Graz, 1967. — S. 75—78; C o l l i n g w o o d R. G., W r i g h t R. P. The Roman Inscriptions of Britain. — Oxford, 1965. — NN 966, 988 etc.; S t r o b e l K. Op. cit. — S. 104.
- ⁵⁹ B i r l e y E. Evocati Aug. A Review // ZPE. — 1981. — 43. — P. 25—29.
- ⁶⁰ Dion Cruys., XXXVII, 17; Перві натяки на романофобію, вірогідно, є ще у двох ольвійських написах. Див.: IOSPE, I², № 39; НО, № 42; В и н о г р а д о в Ю. Г. Указ. соч. — С. 28—29.
- ⁶¹ Такий висновок добре узгоджується з палеографією цього декрету, аналіз якого було здійснено Ю. Г. Виноградовим. Користуючись нагодою, висловлюємо йому подяку за це люб'язне повідомлення.
- ⁶² IOSPE, I², № 404; С о л о м о н и к Э. И. Латинские надписи Херсонеса Таврического. — М., 1983. — С. 20—27.
- ⁶³ CIL, III, Suppl., № 13750; Р о с т о в ц е в М. И. Дело о взимании проституционной подати в Херсонесе // ИАК. — 1916. — Вып. 60. — С. 63.
- ⁶⁴ С о л о м о н и к Э. И. Указ. соч. — С. 26—27.
- ⁶⁵ Пізніше ім'я імператора в листуванні було знищено. Нині важко сказати, коли це було зроблено. У цьому відношенні показово, що в іншому херсонеському написі 185 р. від імені Тита Аврелія Секунда було знищено лише sal(ute) imp(eratoris), а ім'я Коммода залишено. Див.: IOSPE, I², № 417.
- ⁶⁶ Цит. за: С о л о м о н и к Э. И. Указ. соч. — С. 23.
- ⁶⁷ SHA. Commod., 18—19.
- ⁶⁸ IOSPE, I², № 417 коментар.
- ⁶⁹ Див.: Л а т ы ш е в В. В. Херсонесские надписи // Матеріали по археологии России. — 1891. — Вып. 2. — С. 39—40.
- ⁷⁰ Див.: SHA. M. Aug., 22, 1; F i t z J. A. Military History. — P. 92—93.
- ⁷¹ К а р ы ш к о в с к и й П. О. Из истории Тире в первой трети III в. н. э. // Исследования по античной археологии юго-запада Украинской ССР. — Киев, 1980. — С. 76—79; С о н Н. А. К истории позднеантичной Тире // Античная культура Северного Причерноморья в первые века н. э. — Киев, 1986. — С. 147—149; З у б а р В. М. Новый латинский напис. — С. 124—126.
- ⁷² Доклад. див.: К а р ы ш к о в с к и й П. О. Из истории поздней Ольвии // ВДИ. — 1968. — № 1. — С. 179; К р а п и в и н а В. В. К вопросу о застройке Ольвии во II—III вв. // Античная культура Северного Причерноморья. — Киев, 1984. — С. 212; Г о р о х о в с к и й Е. Л., З у б а р В. М., Г а в р и л ю к Н. О. Про пізню дату деяких античних городищ Ольвійської хори // Археологія. — 1985. — Вип. 49. — С. 36—37; С о н Н. А. К истории. — С. 149—150.